

Bartha Ákos

Közelítések a szociográfia fogalmához

A szociográfia mint tudomány(ág) gyökereit némileg paradox módon a nyugati kultúra 19. század eleji nagy változásának idején, a pozitívizmus hódításának korában kereshetjük. Az ekkor, főként Auguste Comte munkásságának nyomán körvonalazódó szociológia még 'logos', tehát elméleti természetű volt, és közel száz évnek kellett eltelnie, hogy a nagy társadalmi változásokra reagálандó, az új diszciplína – mindenekelőtt Rudolf Steinmetznek és Ferdinand Tönniesnek köszönhetően – utat találjon az „empirikus szociológia”, a tulajdonképpeni szociográfia felé. Steinmetz, vagyis az egyik legmeghatározóbb korai ideológus definíciója szerint „a szociográfia egy adott korban minden eszközzel leírni, jellemezni igyekszik valamely nép összes viszonyait és állapotát.”¹ A hangsúly a „minden eszköz”-ön van, amely a szaktudományos szociológiához képest széles spektrumot nyit a műfaj követői előtt. A statisztikától a közgazdaságtanig, a földrajztudománytól a pedagógiáig, a politikától az éppen a szociológia születésének idején fogalmilag önállósuló szépirodalomig terjed ez a játéktér, amit alaposan ki is használtak szociográfusaink. Az alábbiakban a magyar szociográfia néhány meghatározó műhelyének öndefiníciós kísérletét igyekszem röviden áttekinteni.

„Paradox módot” említettem a szövegműfaj nyugati gyökerei kapcsán, mivel a szociográfia komplexitása Kelet- és Közép-Európában bontakozott ki legteljesebben. A hazai viszonyokkal kapcsolatban megjegyzendő, hogy bár a 19. század második felében a szociális és gazdasági anakronizmusok a közjogi kérdések uralta közéletben alapvetően kevés nyilvánosságot kaptak, a szomorú tendenciák mégis felszínre kerültek, egyben pedig a társadalomkutatás okkereső formái hamar politikai olvasatot is nyertek. Ez a vállalt politikusság a 20. században már túlmutatott egy módszertanában egzaktan kidolgozott, higgadt elemzési mód esélyein. A századfordulón Jászi Oszkár körül csoportosuló polgári radikális gondolkodók Braun Róbert vezetésével még széles társadalmi bázist céloztak meg és fordultak elsőként hazánkban a tudományos alapokon nyugvó, nyugati mintájú szociográfiához, hogy a húszas években „szociográfiai munkaközösségben” folytassák a munkát lapjuk, a *Századunk* hasábjain. Mivel azonban a kultúrájában néprajzi egzotikumnak tekintett és a városi műveltség számára leginkább csak a népszínművek hamis világaként (félre)ismert parasztság helyzete a 19. század nyolcvanas éveitől folyamatosan romlott, hamarosan e réteg korszerű megismerése került előtérbe a különböző műhelyekben, valamint az időközben színre lépő, a társadalmi anomáliák iránt fogékony népi írók műveiben.²

1 Lásd Steinmetz 1913-as írását (*Archiv für Rechts- und Wissenschaftsphilosophie*, 1913). Magyarul idézi: *A szociográfia fogalmáról*, vál.: Bertalan László, *Szociológia*, 1977/2., 240–256.

2 A szociográfia honi gyökereihez: Borbándi Gyula, *A magyar népi mozgalom. A harmadik reformnemzedék*, Bp., Püski, 1989, 91–103. A népi szociográfiához: Uo., 203–247. és Némedi Dénes, *A népi szociográfia*

Steinmetz a szociográfia monografikus vonalát az általa erősen kárhozott földrajztudósokhoz, közelebbre a természeti földrajzhoz kötötte, mely tendencia Magyarországon sem volt ismeretlen. Sőt, a két világháború között az emberföldrajz előretörésével meghatározottabbá vált a szociográfia geográfiai kapcsolata. Teleki Pál munkássága³ mellett érdemes kiemelni a kevésbé ismert, Milleker Rezső vezette debreceni műhelyt.⁴ Az első-sorban szervezőként jeleskedő professzor a debreceni egyetem földrajzi intézetében – a természet- és társadalomtudományok összefüggéseit hirdetve – már a húszas években hozzájárult az ország (gondjainak) feltérképezéséhez. Alapkonceptiója, hogy „az elhárítandó idegen szeretet”, a „nemzetietlenség” ellen „a szeretet rózsás szemüvegén át” kell szemlélni a honi viszonyokat.⁵ Bár a szélsőségek elítélése mellett teret engedett bizonyos kritikus hangoknak, jobbító szándéka a népi írókkal ellentétben nem próbálta az adott hatalmi viszonyokat feszegetni. Megoldási javaslatokat pedig a deklarált cél („minden károsnak orvosságát megtalálni”⁶) ellenére nem tartalmaztak a dolgozatok. Mégis, ez a fajta honismeret kis túlzással a *Magyarország felfedezése* népi kezdeményezésének egyfajta konzervatív előképeként is értelmezhető, mivel Milleker 1928-ban egy fotópályázat kapcsán (bár csupán néprajzi gyűjtés céljából) már az „Ismeretlen Magyarországról” értekezett.⁷

A Teleki–Milleker-féle irány jól láthatóan kapcsolódott a Horthy-korszakbeli hivatalos állásponhoz. Tulajdonképpen „hivatalos” falukutatónak nevezhetünk mindenkit, aki a szociográfiai tevékenységet hivatalból űzte, így többek között az ún. szociális tanácsadókat, a közegészségügyi szakértőket és a politikailag pozicionált társadalomtudósokat is. Közös nevezőjük a Horthy-rendszer iránti, egzisztenciális függésükből is következő hűség. Ez a hűség közel sem jelentett kritikátlan attitűdöt, ám a Németh László által említett „Rubicon”, a radikális földreform tabu volt számukra.⁸ A kormánykörök álláspontja Kertész János 1943-ban kiadott kismonográfiájában („*Magyar szociográfia*”) nyert

fia 1930–1938, Bp., Gondolat, 1985, valamint legújabban: Bognár Bulcsu, *A népies irányzat a két háború között*, Bp., Loisir, 2012.

3 Telekihez lásd: Ablonczy Balázs, *Teleki Pál*, Bp., Osiris, 2005, 335–345.

4 Millekerről: Süli-Zakar István, *Milleker Rezső professzor élete és debreceni munkássága*, Debrecen, Kossuth Lajos Tudományegyetem, 1995. Milleker népkutató műhelyéről: Bartha Ákos, *Egyetemi falukutatók a két világháború között Debrecenben*, Gerundium: Egyetemtörténeti Közlemények, 2010/1., 51–53.

5 Milleker Rezső, *Honismeret*, 1924 = A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Honismeretelő Bizottságának Kiadványai (továbbiakban: Honismereti Kiadványok), I–II. A legrészletesebb (mintegy 190 oldalas) falumonográfia ebből a műhelyből: Iványi Béla, *Göncz szabadalmas mezőváros története*, 1926 = Honismereti Kiadványok, I–II. Néhány további szociografikus munka: Márton Béla, *A Nyírség mezőgazdasági élete*, 1933 = Honismereti Kiadványok, VII–VIII., Uő, *Érkeserő leírása*, Intézeti Közlemények, 1943/15., Kiss Lajos, *Földművelés a Rétközön*, 1929 = Honismereti Kiadványok, V–VI., Csávás István, *A Nagysárrét monográfiája*, Intézeti Közlemények, 1941/6., Giday Kálmán, *Adatok Mikepércs község életéhez*, Intézeti Közlemények, 1942/7., Szeremley József, *Köszeg, a nyugati végvár*, Intézeti Közlemények, 1942/10. Általános problémákról: Szalánczi Károly, *Néhány magyar földművescsalád-típus élete számokban*, 1932 = Honismereti Kiadványok, V–VI. és Sággy Ferenc, *A tuberculosis geográfiai eloszlása Csonka-magyarországon vármegyék szerint, különös tekintettel a lakóházak minőségére*, 1928 = Honismereti Kiadványok, III–IV.

6 Milleker, *i. m.*, 12.

7 Milleker, *Ismeretlen Magyarország*, Iskolánkívüli Népművelés, 1928/2., 93–94. és 1929/5., 211–212. Az adatgyűjtést egyébként külön kérdőívek segítették. Kiséry László, *A csonkamagyarországi Bodrogköz*, 1935 = Honismereti Kiadványok VII–VIII., 25.

8 Németh gondolatmenetéhez: Magyarország, 1935, május 4, 5.

könyvformát.⁹ Kertész a Magyar Szociográfiai Intézet titkára volt két évtizeden át, így reformkonzervatív kötődése vitathatatlan. Többek között Krisztics Sándor munkájára¹⁰ hivatkozva hangsúlyozta, hogy „a szociográfiának tudománynak kell maradnia”, majd rendkívüli alaposággal ismertette a hivatalos intézmények, körök, egyesületek és személyek által végzett társadalomleíró munkát. A szerző revíziós szempontból tartotta létfontosságúnak az önismeretet, mivel „szociográfia és revízió egymás mellett haladtak a magyar nép sorsának felemelésében és a magyar haza területi épségének visszaállításában” – zárta nehezen igazolható tételével kötetét Kertész.

A földrajztudósok (és politikusok) mellett – érthető okokból – a szociológusok is magukénak érezték a szociográfia „tudományát”, így érdemes felidéznünk a Horthy-korszak két meghatározó társadalomtudósának kapcsolódó gondolatmenetét. Rézler Gyula alapvető problémának tartotta, hogy előbb alakult ki a tudomány, a szociológia elmélete és fogalmi keretei, majd csupán ezt követte a kutatások tárgyának gyakorlatias feltérképezése, vagyis a szociográfia. Korának társadalomleíró tendenciáit igen szigorúan ítélte meg, a népi falukutató munkák közül csak Erdei Ferenc munkásságát tartotta a szociográfusi címre méltónak – épp a köztudatba való szociográfusi berobbanása, vagyis a *Futóhomok* kivételével.¹¹ Véleménye a szigorúan induktív módszerrel dolgozó szaktudós álláspontja, mely mindazonáltal nem jelentette a konzervatív oldal melletti kiállást. Ugyanis „e csoport tagjai éppen az ellenkező végletbe estek, mint a falukutatók. Míg az előbbieket (...) a kirívó társadalmi jelenségeket állították könyveik homlokterébe, addig a monográfusok műveinek olvasása közben önkéntelenül az az érzésünk támad, hogy íróik megfutamodtak a falu társadalmi kérdéseinek alapos tárgyalása elől.” Még kevésbé félreérthetően: „A falukutatók a földmunkások mellett vannak, Scherer Péter Pál¹² a nagybirtokosok érdekeit szolgálja, a módszeres szociográfusnak azonban nem

9 Kertész János, *Magyar szociográfia*, Bp., Tömörkényi Irodalmi Kör, 1943. A hivatalos falukutatáshoz lásd: Torkos Veronika, *A hivatalos falukutatás intézményei a két világháború között*, Társadalomismeret, 1989/3., 91–101. és *Hivatalos falukutatók: a vidéki Magyarország leírása 1930 és 1940 között: társadalomtörténeti forrásgyűjtemény*, szerk. Bíró Judit, Bp., PolgART Kiadó, 2006.

10 Krisztics Sándor, *Szociográfiai elméletek és eszmények*, Bp., Magyar Szociográfiai Intézet, 1941.

11 Jellemző, ahogyan a szerző a falukutatók műveinek (itt Szabó Zoltán *Cifra nyomorúságának*) lecsupaszításával szemléltette a szaktudományos nyelvezetet, mely által ugyanakkor jól érzékeltette azt is, hogy mennyire nem egy nyelvet beszélt (szó szerint) a társadalomtudós szociográfus és az író szociográfus: „Tibolddaróc a Bükk lábainál fekszik, a ('partokon'). Lépcsőszerű lejtőn vájódnak odúi a talajban, és ha valami óriás ezen a lejtőn indulna fölfelé a Bükkbe, úgy járhatna, hogy minden lépését házak tetején teszi meg. Az odúk szorosan egymás mellett húzódnak el, engedelmesen követve a domboldal hajlását, megszűröl, különösen, ha szembejövő fény világítja meg a fehérre meszelt sávokat, fantasztikus a kép. „Módszeres, fegyelmezett stílusú szociográfus mindebből a következőket vállalhatná: »Tibolddaróc a Bükk lábainál fekszik a partokon. Lépcsőszerű lejtőn vájódnak odúi a talajba. Az odúk szorosan egymás mellett húzódnak el, követve a domboldal hajlását.» – korrektúrázott a szaktudós. Rézler Gyula, *Falukutatók és szociográfusok. A magyar társadalom önvizsgálata az elmúlt évtizedben = Rézler Gyula válogatott tanulmányai 1938–1944*, a kötet anyagát válogatta, a bevezetőt írta: Tóth Pál Péter, Bp., Gondolat, 2005, 131–132. Rézler egyébként a szocializmus alatt (emigrációban) is hű maradt a tudományos módszerességhez. Lásd a vele készített interjút: Mézes Flórián, *A hazai szociológia és szociográfia néhány kérdéséről: társadalmi ténykép*, HVG, 1985/15., 4–6. A honi szociográfia két világháború közti tudományos szépirodalmi vonatkozásaihoz: Bartha Ákos, *Szaktudomány vagy szépirodalom? Szociográfia a Horthy-korszakban*, Debreceni Disputa, 2010/4., 48–54.

12 Scherer Péter Pál a konzervatív, állagvédő birtokpolitika egyik hazai prominense volt a Horthy-korszakban. Lásd: Scherer Péter Pál, *Így látom én: alföldi falvaink lakossága és szociális problémái*, Bp., Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, 1938 és Uő, *A nagybirtok*, Bp., 1939.

*néposztályok, hanem az emberileg elérhető igazság oldalán kell állnia.*¹³ – kérte számon a babitsi értelmiségi etikát a szerző 1943-ban.¹⁴

Az egyébként népiekkel összejáró, többükkel jó kapcsolatot ápoló¹⁵, ám műveiket vasziggeral mérlegre tevő Rézlerrel szemben Reitzer Béla az egyik legrégebbi népi indítatású műhelyből, a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiumából érkezett a szociológuscéhbe.¹⁶ Gondolati alapvetései mégis mentesek bárminemű elfogultságtól. Reitzer egy tudomány-népszerűsítő honi folyóiratban próbálta (konkrét művek említése nélkül) körvonalazni a „divatos” szociográfia műfaji sajátosságait, elsősorban tudománytörténeti szempontból. Vélekedése szerint a szociológia *„sokkal nehezebb helyzetben van, mint a természettudományok, mert nem áll rendelkezésre a természettudomány fő eszköze: a kísérlet.”* Meglátása szerint *„a kísérlet hiányát a szociológiában a szociográfia hivatott pótolni,”* mutat egyfajta kiutat a Rézler által felvázolt, eredendő episztemológiai csapdából a szerző. Reitzer olvasatában a szociológia nomotetikus, törvénykutató tudomány, míg a szociográfia idiografikus, leíró diszciplína, mely a konkrét tényekre koncentrálna.¹⁷

Bár Reitzer fontos kapocsnak tekinthető a népi mozgalom és a korabeli tudományos élet között, mégsem vehető egyértelműen az épp szociográfiai¹⁸ által elhíresült népiek táborába. A (képzettebb) népi szociográfusok közé tartozott ellenben Kovács Imre, aki már 1935-ben felfigyelt rá, hogy Magyarországon nemcsak azért „öszvérműfaj” a szociográfia, mert a szaktudomány és a szépirodalom határmezsgyéjén helyezkedik el, hanem mert a szaktudományok is osztozni kényszerülnek rajta. *„A magyar szociográfiai munkák történelmi és földrajzi vonatkozásokkal, a gazdasági helyzet rövid ismertetésével és a földbirtokmegoszlás statisztikájával rendszerint kimerítettnek tekintették a faluismeretet. És így inkább az egyes részletek (földrajzi, történelmi, gazdasági) egyesített monográfiáinak, mint szociográfiának lehetne azokat nevezni”* – ítélkezett Kovács, a szociográfia szintetikus mivoltát elismerve, ám a diszciplínák összefüggéseit, a gyakorlatiasság szükségét, a modern tudományok és – némiképp meglepő módon¹⁹ – a hideg objektivitás fontosságát hangsúlyozva.²⁰

13 Rézler, *i. m.*, 129–139. A népi és a (reform)konzervatív falukutatás összefüggéseire: Bartha Ákos, *Az érem két oldala: hivatalos falukutatók – népi szociográfusok*, Jászakunság, 2008/3–4., 136–161.

14 Lásd Babits recenzióját Julien Benda könyvéről: Babits Mihály, *Az írástudók árulása*, Bp., Magvető, 1986.

15 Tóth Pál Péter, *A szociológus Rézler Gyula = Rézler Gyula válogatott tanulmányai*, 13–14.

16 A szegediekhez: Csaplár Ferenc, *A Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma*, Bp., Akadémiai, 1967.

17 Reitzer Béla, *Mi a szociográfia?*, Búvár, 1936/5., 298–300.

18 Csupán a legfontosabb művek: Szabó Zoltán, *A tardi helyzet*, Bp., 1936, Veres Péter, *Az Alföld parasztsága*, Bp., 1936, Illyés Gyula, *Puszták népe*, Bp., 1936, Fėja Géza, *Viharsarok*, Bp., 1937, Kovács Imre, *A néma forradalom*, Bp., 1937, Erdei Ferenc, *Futóhomok*, Bp., 1937, Szabó Zoltán, *Cifra nyomorúság*, Bp., 1938.

19 Kovács saját írásai bővelkednek lírai elemekben. Talán elég csupán utalni *A néma forradalom* elhíresült kompos nyitányára, vagy a szerző azon általánosító kijelentésére, miszerint *„a gazdasági cselédek szociális helyzete és nagy nyomorúsága szinte már az állati nívó felé közeledik.”* Kovács, *A néma forradalom*, 7–9., 203. Kovács társadalomtörténetileg bajosan védhető állításaihoz lásd: Bognár Bulcsu, *A harmadik út eltérő képviseletai: Erdei Ferenc és Kovács Imre a két világháború közötti parasztpolgárosodás esélyeiről*, Magyar Szemle, 2009/7–8., 106.

20 Kovács Imre, *Falumunka a Pro Christo Diákok Házában*, Magyar Szemle XXIII. kötet, 1. kötet, 61–68. Kovács megjegyzése a két világháború közti korszak népiélet-kutatóira vonatkoztatva helytálló. A szociografizálást nem írónként, vagy hivatásból űző („amatőr”) falukutatók, vagyis a helyi intelligencia egy része lelkiismeretesen adatolta a falu fontosabb történéseit, mely a nagyobb perspektívában gondolkodó népi és hivatalos szerzők horizontján kívül esett. Lásd: Bartha Ákos,

Az 1945 előtti vélekedésekkel kapcsolatban végezetül érdekes lehet megvizsgálni egy marxista beállítottságú kisebbségi szerző gondolatait is. Az erdélyi önismereti irodalom²¹ egyik kulcsfigurája, Gaál Gábor a szépirodalom felől, műfajelméleti szempontból vette górcső alá „kentauruszerű” szövegműfajt 1937-ben. Gaál szerint „a »klasszikus« irodalmi formák szétestek, megbomlottak”, s ennek (is) köszönhetően „a magyar irodalom formakultúrájában az önéletrajzi szakasz után beszélhetünk egy szociográfiai szakaszról”. A szociográfia kapcsán ő is érzékelt a Rézler által kárhóztatott kétlakiságot, ám míg a szociológus a tudomány szempontjait kérte számon, addig az esztéta szerint ez a műfaj „ugyanolyan mélyen gyökerezik a társadalomtudományi gondolkodásban, mint amilyen mélyen szabad irodalmi alkotás.” Gaál találóan fogalmazva „enciklopédikus hungarológiának” nevezte a szociográfiát, ahol színekdochészerűen „egy mai rész-Magyarország képe valamennyiben az egész-Magyarországra utal”. A műfaj nagy teherbírását hangsúlyozva kiemelte továbbá, hogy a szociografikus írásokban „összefut történetírás, riportázs, társadalmi földrajz, szellemtörténet, vízrajz, gazdálkodástörténet, nemzetgazdaságtan, publicisztika, szociológia és statisztika.”²²

1945 után a szociográfia és a vele való elméleti foglalatосkodás hasonló pályát járt be, mint a gyenge lábakon álló honi demokrácia. A kezdeti lendület jegyében lelkesült riportok, szociográfiai pályázatok és táborok láttak napvilágot, de idevehető az első hazai szociológiai tanszék megalakulása, valamint a népi kollégiumok által hirdetett honismereti mozgalom is.²³ Nem sokat váratott magára az első elméleti írás sem, Márkus Istvánnak köszönhetően. A szerző szerint 1945-tel – a megvalósult földreformmal – a politikai falukutatás korszaka lezárult, a szociográfus feladata most már a megfigyelés és a tudományos feldolgozás kell legyen.²⁴ Márkus mellett az élvonalbeli politikussá lett Erdei Ferenc is a tudományos szempontok fontosságát hangsúlyozta a koalíciós időszakban. Rögtön új helyzet állt elő a fordulat évével (1948), a kommunista diktatúra beköszöntével. „A szociológia a szocializmus viszonyai közé nem illő áltudománynak minősült, tanszékét megszüntették, a NÉKOSZ-t feloszlatták. (...) Az irodalmi szociográfia az ún. »realista művészet« nevében feleslegesnek minősítették.” Csak az enyhülés idején, 1954-ben mutatkozott rá újra igény (Déry Tibornak köszönhetően), azonban a felhívást nem kísérte egyhangú lelkesedés, az 1956-os események pedig minden lehetséges forgatókönyvet átírtak.²⁵

A forradalom utáni fojtott társadalmi légkörben az irodalom „társadalmi érdekessége” megnőtt, hiszen „az ötvenes években »áltudománnyá« nyilvánított szociológia és pszichológia

Falukutatás és társadalmi ismeret: a Sárospataki Református Kollégium faluszemináriumok (1931–1951) történeti kontextusai, Sárospatak, Hernád, 2013, 227–275.

21 Az erdélyi falukutatáshoz: Cseke Péter, *A magyar szociográfia erdélyi műhelyei*, Bp., Magyar Napló, 2008.

22 Gaál Gábor, *A mai magyar szociográfiai irodalom*, Korunk, 1937/5., 406–410. A szociográfia 1945 előtti fogalmi vitáihoz, a kérdést történetiségében és (Rézler kivételével) részletesen taglalva lásd: Némedi, *A népi szociográfia...*, 105–124.

23 *A magyar irodalom története: 1945–1975*, szerk. biz. Béládi Miklós [et al.] Bp., Akadémiai, 1981–1990, 3/2. köt., 1172.

24 „Módszeres falu-monográfiákra (...) volna szükség”, melyeket majd követhet „az egyes problémák nagyobb tájegységen, vagy az ország több vidékén párhuzamosan folyó, összehasonlító vizsgálata”. Márkus István, *Az új falukutatás problémái*, Valóság, 1946/6–9., 51–60.

25 *A magyar irodalom története: 1945–1975...*, 3/2. kötet, 1161–1173. Idézetek: Uo., 1173., 1161. Beke György szerint „a magyar szellemi élet sztálinista eltorzulását legkeserősebben a költészet és a szociográfia sínylette meg. A versírás azzal, hogy jelszavakká hígították, a szociográfia azzal, hogy lényegében eltiűntették”. Beke György, *Lejárt-e az írói szociográfia órája = Egy műfaj válsága? Tanácskozás az írói szociográfia múltjáról és jövőjéről*. Kolozsvár, 2001. október, gondozta: Beke György, Bp., Magyar Napló, 2002, 51.

újrászervezése még csak a kezdeteknél tartott”.²⁶ A szociográfia az ötvenes-hatvanas évek fordulóján kelt új életre, méghozzá meglehetősen inverz módon, hiszen a mezőgazdaság szocialista átszervezése egyben a tradicionális paraszti kultúra felszámolását is jelentette.²⁷ Éppen ezért lehetett fontos a (művelődés)politika számára az írók ténykedésének kontrollálása, amit a Horthy-kori falukutatók perekhez, vagy épp a Rákosi-érához képest jóval szofisztikáltabb módon oldottak meg az illetékesek. A szociográfia a hatvanas-hetvenes évek fordulóján intézményes kereteket kapott az Írószövetség által kezdeményezett és a Művelődésügyi Minisztériumon keresztül támogatott (új) *Magyarország felfedezése* sorozat által. A sorozatot az írószövetség elnöke, a szociográfia „nagy nemzedékéhez” tartozó Darvas József félre nem érthető ideológiai instrukciókkal indította útjára. Eszerint eljött az ideje a „kormányparti” szociográfiáknak, melyekben a valóságfeltárásnak találkozni kell a marxista tudatossággal. Darvas külön hangsúlyozta a történetiséget, vagyis a – vélhetően 1945 előtti – múlt és a jelen összehasonlítását.²⁸ Ami pedig a szociográfia korabeli meghatározását illeti, egyesek még a konszolidálódó Kádár-korszakban is a történelmi materializmusban feloldódott szociológia „segédanyagaként” tekintettek rá (Molnár Erik), esetleg az önálló marxista szociológia egyfajta kutatástechnikai változataként jöhetett szóba (Hegedűs András, Szántó Miklós), ha nem épp az irodalom békésebb berkeibe utalták át teljesen a műfajt.²⁹

Am nemcsak a patinás *Magyarország felfedezése* sorozat éledt újjá a hatvanas évek végén, de a különböző irodalmi-kulturális-társadalmi periodikák is egyre gyakrabban közöltek szociográfiákat. A *Valóság* már 1958-as beköszöntőjében valamennyi társadalomtudomány marxista alapállású fórumaként identifikálta magát³⁰, míg a *Forrás* – mely a szociográfia művelését alcímében is vállalta – rendszeres publikálási felületet nyújtott a tényfeltáró irodalom híveinek. Számos mű(részlet) mellett itt közölték az 1972-es és az 1975-ös kecskeméti szociográfus konferencia anyagát, Gombár Csaba tanulmányát a régi és az új *Magyarország felfedezése* sorozatról (1976/3.), a fiatal írók lakitelki találkozásán elhangzott felszólalásokat (*A haza és a nemzeti önismeret*, 1979/9.), valamint Hatvani Dániel interjút – többek között Féja Gézával, Illyés Gyulával és Csák Gyulával.³¹

Miközben a magyar irodalomban jellemző műfajjá vált a szociográfia, a hatvanas években a szociológia is újra létjogosultságot nyert (majd intézményesült), ami egyúttal a tudományosság-szépirodalmiság témakörében folyó régi vita feléledését is magával

26 Veres András, *Az írók és a hatalom a hatvanas évek Magyarorszáján = A magyar irodalom története*, főszerk. Szegedy-Maszák Mihály, Bp., Gondolat, 2008., III. kötet, 532.

27 Ehhez lásd legújabban: Ö. Kovács József, *A paraszti társadalom felszámolása a kommunista diktatúrában. A vidéki Magyarország politikai társadalomtörténete, 1945–1965*, Bp., Korall, 2012.

28 Darvas József, *Magyarország felfedezése*, Kortárs, 1968/9., 1347–1360. A sorozat a leghosszabb ideig – mind a mai napig – működő szociográfiai vállalkozás Magyarországon. Lásd: <http://www.magyarorszagfelfedezese.hu/> (Letöltve: 2012. 06. 05.)

29 Hársfalvi Péter, *Irodalom – szociográfia – szociológia*, Alföld, 1963/8., 64–70. A szerző szerint a szociológia és a szociográfia különválása „a burzsoá tudomány és elmélet törvényszerű kiüttlanságában leli magyarázatát”, majd Mao Ce-tung-idézetekkel szemléltette, hogy a mai társadalmi feltételek és tudományos lehetőségek közepette a szociográfiának mint sajtósági irányzatnak vagy tudományágnak a fenntartása nem látszik indokoltnak. *Uo.*, 67–69.

30 *Program és hivatás. Magyar folyóiratok programcikkeinek válogatott gyűjteménye*, vál. és szerk.: Kókay György, Oltványi Ambrus, Vargha Kálmán, Bp., Gondolat, 1978, 738–742.

31 Szilágyi Sándor, *A főszerkesztőket le lehet váltani...*, Beszélő, 1982. május (<http://beszelo.c3.hu/cikkek/a-foszerkesztoket-le-lehet-valtani%E2%80%A6> Letöltve: 2012-06-20).

hozta.³² Az irodalomtudós Szabolcsi Miklós ekképp foglalta össze a tudományos alapú szociológiáról leváló irodalmi szociográfia fő feladatát: „az emberek tudatában jelentkező új nézetek megragadása, új feszültségek tettenérése, a kor, a társadalmi s a gazdasági helyzet adta új ellentmondások megragadása, az új pszichikum kialakulása, az emberi viszonylatok új típusai – s nem annyira a helyzet statikus-statisztikus leírása”.³³ Mindezekből a megjelent (megjelenhető) művekben leginkább a különböző társadalmi csoportok „közérzete” került előtérbe, a kényes gazdasági, hatalmi viszonyokat – hasonlóan, mint az 1945 előtti hivatalos falukutatás esetében láthattuk – nemigen bolygatták a munkák.

Ugyanakkor a szociográfia fogalmi tisztáz(hat)atlansága a hetvenes években sem hagyta nyugodni a műfaj követőit. A *Mozgó Világ* szociográfia-rovatának szerkesztője, Berkovits György a két világháború közti időszak falukutatását vizsgálva elkülönített „feltárási szociográfiákat” író ellenzéki falukutatókat és „érvénytelen mintha szociográfiákat” alkotó kritikátlan kormánypárti „ellen-falukutatókat”.³⁴ Bár Berkovits sematikus tézise láthatóan tiszteletben tartotta a szocialista történet szemléleti normákat, elemzése mégis több ponton túlmutatott kortársain. A műfaji kettősség kapcsán például kiemelte, hogy nemcsak írók avansáltak szociográfussá a Horthy-korszakban (mint kritizálták a szaktudósok), de fordítva is működött a mechanizmus: a kizárólagosan szociográfiákat író fiatal szerzőket (Erdei Ferencet és Kovács Imrét például³⁵) a közvélemény nem tudósnak, hanem írónak tartotta. A gondolatmenet jól példázza tehát, hogy nemcsak maga az alkotó (vagy egyfajta autorizáló közeg) dönti el egy szöveg – vagy épp maga az alkotó – sorsát, de a befogadói, olvasói tudatot sem lehet figyelmen kívül hagyni a minősítésnél.

Berkovits az „érvényes”, feltárási valóságirodalom alapjának a kritikus magatartást tartotta, melynek letéteményese a társadalmi érzékenységen és az irodalmi eltökéltségen túl a tartalom megtisztítása („a ráarakódott manipulatív rétegektől”), a szembesítő módszer (vagyis a társadalomban uralkodó elvek és a társadalmi gyakorlat ütköztetése) és az adekvát, öntörvényű tényformára találás (amely „magán viseli annak a tudatformának a bélyegét, amellyel megismerte a témáját” a szociográfus). Ilyen értelemben szociografikus formának tekinthető a tudományos igényű *tanulmány*, az esztétikai értéket közvetítő *télynovella*, továbbá az esettanulmány („ha a tudományos és köznapi tudat változatai ismerhetők föl benne”), a *mélyinterjúmontázs* („ha az esztétikai megismeréssel keveredik a köznapi tudat”), a *társadalmi esszé* („a tudomány és az esztétikum »összjátékából«”) és a *dokumentummontázs* (mindhárom tudatformából épülve fel). A felsorolásban több nehezen mérhető tulajdonságot is talá-

32 A vitához lásd: Varga Károly, „Discours de la méthode”. Adalékok az irodalmi szociográfia és a szociológia viszonyáról szóló vitához, *Kritika*, 1964/3, 24–30., Féja Géza, *A társadalomrajz tegnap és ma*, Valóság 1963/6., 60–63. és Csák Gyula, *Tudósítás a tudósítókról. Jegyzetek Csoóri Sándor: Tudósítás a toronyból című könyve ürügyén*, *Kortárs*, 1964/3., 493–496. A polémia a nyolcvanas években is folytatódott, bár kissé más kontextusban. A jeles szociológus, Andorka Rudolf véleménye szerint, míg a tudományos módszertannal bíró szociológia „az általánosítás igényével vizsgál társadalmi folyamatokat”, addig a szociográfia lényegében az esettanulmány funkcióját tölti be. Mézes, *i. m.* Litván György pedig Némedi Dénes könyvét méltatva a szociográfia politikai összefüggéseit elemezte (elsősorban a századelős reformerek és a népiek viszonylatában). Litván György, *A magyar szociográfia: tudomány vagy politika*, *Kortárs*, 1986/4., 93–101.

33 Szabolcsi Miklós, *A valóság vonzásában*, Irodalomtörténeti Közlemények, 1964/3., 396–398.

34 Rézler Gyula idézett munkájában ugyanezt a kifejezést („ellen-falukutatók”) használta a kormánypárti szociográfusokra. Rézler, *Falukutatók és szociográfusok... = Rézler Gyula válogatott tanulmányai...*, 139–140.

35 Berkovits – tévesen – idevette a költőként induló, ám szociográfusként híressé váló Szabó Zoltánt is. Lásd: Hegedűs Géza, *A magyar irodalom arcképcsarnoka* (<http://mek.niif.hu/01100/01149/html/szaboz.htm>). Letöltve: 2012. 06. 05.).

lunk, ám e kategóriák szerint egyes nem monografikus terjedelmű dolgozatok is igényt tarthatnak a szociográfiai rangra.³⁶

Könnyen lehet mindazonáltal, hogy a műfajnak politikai széljárástól függetlenül is nélkülözhetetlen eleme a határozott kritikai él. Erre utalhat, hogy a nyolcvanas évek elején a honi szociográfia válságáról kezdtek el cikkezni a *Forrás* hasábjain. A lap főszerkesztője, Hatvani Dániel szerint a szociográfia „*egyfajta műfaji parttalanságot*” kapott azáltal, hogy a költészet, a próza és a publicisztikai jellegű írások is egyre inkább felvállalták a „*népben-nemzetben való gondolkodást*”. E tendencia és az egyre gyarapodó műhelyek mellett azonban Hatvani szarkasztikus megjegyzése szerint „*a hazai valóságirodalom az intézményesülésben felhígult és a felhígulásban intézményesült*”. Az 1981-es szociográfiai munkaértekezlet egy másik résztvevője, Varga Csaba alighanem a jelenség – és végső soron a Kádár-rendszer – fő ellentmondására tapintott rá: „*A társadalmi valóság, a társadalmi kritika és a társadalom-irányítás között a szükséges összhang nincs meg. Nemcsak a realista kritika és a realista irányítás között vibrál feszültség, hanem például mindkettőnek elég tisztázatlan a viszonya a társadalmi valósághoz.*” Még drasztikusabban fogalmazott Kőbányai János, a sugalmazott szociográfiai látszatkonjunktúrája kapcsán: „*A mi szociográfiai írásainknak nincs felrázó ereje, valódi hullámokat nem kavarnak, csak kibeszélve elodáznak. Valódi nyomot nem hagynak a jelenkori magyar társadalom arculatán, mint elődeink a harmincas években*” – foglalta össze a helyzetet apatikusan a szerző.³⁷ Ugyanakkor nemcsak a kritikai él, hanem a témaválasztás súlypontja is megváltozott, hiszen – követve a társadalmi változásokat – „*a parasztzociográfiát, a falusi élet, a mezőgazdasági termelés elemzését háttérbe szorította a városi életforma, az urbanizációs folyamatok vizsgálata*”.³⁸

Nem szabad ugyanakkor figyelmen kívül hagyni, hogy a két világháború közti éra a tényirodalom műfajteremtő, nagy periódusa volt (nem csak hazánkban)³⁹, mely hatás, mint láthattuk, közel sem a szépirok teljesítményére szorítkozott, de intenzíven (vissza) hatott más műhelyek, szervezetek létrejöttére is. A másodvirágzást illetően ilyen tendenciákat vélt felfedezni Szili József irodalomtörténész, aki kiemelte a szociológia és a (tény)irodalom párhuzamos fejlődésének jelenségét, valamint a diszciplínák összjátékát a Kádár-kori Magyarországon.⁴⁰ Mellette Huszár Tibor szociológus is felfigyelt erre a jelenségre,

36 Berkovits György, *A szociográfia magatartása*, Mozgó Világ, 1978/6., 3–12.

37 *Válság vagy váltás? Szociográfusok kerekasztal-beszélgetése a Forrás szerkesztőségében*, *Forrás*, 1982/5., 88–96. T. Kiss Tamás szerint – „*a mérce – kimondottan vagy kimondatlanul – a fiatalok két világháború között felállított teljesítménye volt. El kell fogadni, hogy az 1970-es és az 1980-as években folytatott falukutatók eredményeként csekély számú publikáció, sőt, vitatott módszerességgel feltárt és megírt, terjedelmesebb munka jelent meg.*” T. Kiss Tamás, *A társadalmi valóság vonzásában*, Zempléni Múza, 2010/2., 18–27.

38 Tüskés Tibor, *Valóságközvetben (Sorozatzárás ürügyén)*, *Forrás*, 1982/11., 88–89. Tüskés szintén a harmincas évek összehasonlításában a szociográfiai irodalom esztétikai-írói fogyatékoságait és a már-már fájdalmasan leverő visszhangtalanságát emelte ki. (Sokatmondó, hogy mindezeket a szerző a folyóirat „szociográfiai irodalmat tallózó” kritikai rovatának megszűnése kapcsán vetette papírra.) *Uo.* Megjegyzendő, nem sokat változott a helyzet a rendszerváltozás óta sem. Az utóbbi húsz év néhány sikerültebb vidéki szociográfiáját mérlegre tevő elemzés szerint például „*el kellett ismerünk, hogy a klasszikus szociográfiákkal mérhető irodalmi teljesítmény nemigen van közöttük*”. Ács Margit, *Szociográfia*, Szín, 2009/5., 92.

39 Csengey Dénes, *A tényirodalom arculatai*, *Valóság*, 1983/9., 107–110. A német eredetű új tárgyiasághoz (*Neue Sachlichkeit*) és a stílusirány magyar vonatkozásaihoz: Illés László, *Weimartól Kiskunhalomig* = I. L. *Üzenet Thermopüléből*, Bp., Argumentum, 1999, 56–82.

40 Szili József, *Irodalom és szociográfia: Szociográfiai irányzatok és formák az irodalomban*, *Literatura*, 1984/1., 49–59. A szerző nemzeti közti perspektívából, külföldi művekkel is alátámasztva próbálta a műfaji kérdést (szociológia vs. szépirodalom) a recepcióesztétika igazát hangsúlyozva értelmezni. (Szili előadása az MTA és az American Council of Learned Societies szervezésében létre-

amikor a honi szociográfia kialakulásáról írt, angol nyelvű tanulmányának zárszavában a tudományos és az irodalmi megismerés szükségességét, valamint ezek egymásra gyakorolt hatását hangsúlyozta.⁴¹

Végezetül néhány gondolat a szociográfia műfajáról – már amennyiben van neki ilyen. Már többször utaltam rá, hogy a szociográfia születésétől fogva „családok közti mostoha-gyerek” volt világszerte, nálunk viszont történelmi körülményekből adódóan különösen „vegyes vérű” lett. A *Valóság* (későbbi) főszerkesztője, Sükösd Mihály is ezt a szórtságot hangsúlyozta, egyben elkülönítve irodalmi, tudományos és újságírói szociográfiát.⁴² Ez a kategorizálás alighanem ma is a legnépszerűbbek egyike a témában. Ezzel szemben Alföldy Jenő a szociográfia – világirodalomban Homérosztól, hazánkban Tinódi Lantos Sebestyéntől eredeztethető – lírai gyökereiről értekezett.⁴³ Létezik azonban műfajokon és műnemeken túli megközelítés is, mint például Székelyhidi Ágostoné, aki szerint „a szociográfiai irodalom sajátosságai nem a műfaj, hanem a módszer és az eszköz körében jelennek meg”. Meggyőző érvelésének alapja, hogy az irodalmi műforma csak a jelenség váza, hiszen az ilyen mű nem önmagából kifejlő alkotás, hanem a választott megismerési módszer okszerű következménye. Ilyen értelemben „a szociográfia gyűjtőfogalomként használandó – az érintett művek ábrázolási módszerének alapján”.⁴⁴

jövő „Interdiszciplinaritás az összehasonlító irodalomtudományban” című konferenciáján hangzott el. Princeton, 1983. április 2–5.)

41 Science and literature may complement and enrich each other, just as the facts disclosed by literature and the sciences are both indispensable for socialist politics. They can complement and enrich each other, because the political, the scientific, and literary method of the perception and reflection of reality are different, each can throw light on other sides of the interconnections, and this is a good thing, since it enriches our knowledge of reality. – Huszár Tibor, *Sociography – The Emergence of a Discipline*, *The New Hungarian Quarterly* 1981/3., 96.

42 Sükösd Mihály, *A szociográfia útjai*, *Kortárs*, 1963/8., 1255–1258. A tényirodalom problematikájához lásd továbbá: Almási Miklós, *Tények + irodalom = tényirodalom?*, *Új Írás*, 1970/4., 114–121.

43 Alföldy Jenő, *A szociográfia költészete*, *Eső: Irodalmi lap*, 2004/1., 108–115.

44 Székelyhidi Ágoston, *A magyar szociográfia évtizedei. Bevezető előadás az I. Szociográfiai Konferencián = Sz. Á., *Változatok a valóságirodalomra*, Miskolc, Felsőmagyarország, 1998, 13–14.*